

Article

International Journal of Kurdish Studies

6 (1), pp. 20 – 34

<http://ijoks.com>

Türkiye ve Suriye Bağlamında Rus-Kürt Münasebetlerine Genel Bir Bakış (1813-2019)

İsmet Konak¹

Received: Jul 16, 2019

Reviewed: Nov 09, 2019

Accepted: Nov 27, 2019

Öz

Rusya'nın Ortadoğu'da Türkiye ve Suriye ile askerî, iktisadî ve sosyal ilişkilerini tesis ederken Kürtlerin "hüs-ü nazarını" da kazanma gibi bir zorunluluğu her geçen gün belirlemektedir. Bu zorunluluğun farkında olan Putin Yönetimi, aslında son döneme kadar bir "denge politikası" yürütmeye çalışmaktaydı. Afrin (Efrin) Harekâtı ve Barış Pınarı Harekâtı esnasında her ne kadar denge siyaseti tökezlemiş olsa da Rus yönetimi ve Kürtler arasındaki korelasyonun tarihsel gelişimi her geçen gün önem kazanmaktadır. 1813 tarihli Gülistan Antlaşması'yla başlayan Rus-Kürt münasebetleri, günümüze kadar inişli çıkışlı bir seyir izledi. Bilhassa Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti, ilişkilerin boyutunu belirleyecek bir rol oynamıştı. Bu çalışmada Çarlık Rusya'sı, Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu dönemlerinde hâsıl olan Rus-Kürt ilişkileri, genel bir çerçevede tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti, Sovyetler Birliği, Kızıl Kürdistan, Türkiye Cumhuriyeti, Suriye İç Savaşı, Afrin Harekâtı

Recommended citation:

Konak, I. (2020). Türkiye ve Suriye Bağlamında Rus-Kürt Münasebetlerine Genel Bir Bakış (1813-2019). *International Journal of Kurdish Studies* 6 (1), 20 – 34

DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.592315>

¹ Dr., Rusya Tarihi, E-mail: smtknk2012@hotmail.com

Overview of Russo-Kurdish Relations in the Context of Turkey and Syria (1813-2019)

Abstract

When Russia builds military, economic, and social relationships with Turkey and Syria, it also actively considers how to win the “kindness” of the Kurds. The Putin administration, aware of this necessity, has attempted to pursue a “balanced policy” in recent years. Despite the policy’s issues during the Afrin (Kurdish: Efrîn) Campaign and the Operation of Peace Spring, Russo-Kurdish relations are constantly developing and growing in importance. The relationship, which began following the Treaty of Gulistan, has always followed the bumpy cruise. The Ottoman Empire (and later the Republic of Turkey) has played an especially active role in determining the scope of this relationship. This paper uses a general framework to analyze the Russo-Kurdish relationship from the age of Imperial Russia to the modern era of the Russian Federation.

Keywords: Kurds, Tsarist Russia, Ottoman Empire, Soviet Union, Red Kurdistan, Republic of Turkey, Syrian Civil War, Afrin Campaign

Giriş

Mezopotamya'nın kadim uluslarından biri olan Kürtler, yaklaşık 4 bin yıl boyunca çok sayıda imparatorluk, hanedanlık, emirlik kurmuş; muhtelif etnik kimlikleri yönetmiş ve birçok savaşa tanıklık etmişlerdi. Özellikle Fars, Arap ve Türk saldırıları karşısında Mezopotamya'daki nüfuzunu yitiren Kürt halkı, hem filolojik hem de teolojik anlamda kendine özgün niteliklerini de kaybetmek zorunda kalmıştı. Öyle ki Süleymaniye'de Kürtçe yazılmış bir manzumede Arap istilasına dair *Hurmuzan raman, atiran kûjan (Hürmüzgâhlar viran oldu, ateşler söndü)*... şeklinde bir mısra geçmektedir (Ekrem Cemil Paşa, 1998:22).

Arap istilasından birkaç yüzyıl sonra vuku bulan Türk-Moğol saldırısı Mezopotamya'ya kadar sirayet etmiş ve Kürtlerin içinde bulunduğu "azabı" daha da derinleştirmişti. Nitekim İlhanlılar, Selçuklular, Osmanlılar inşa ettikleri devletlerde Kürtleri tahakküm altına almış ve dönem dönem onlardan bir "kalkan" gibi istifade etmişlerdi. Bilhassa Osmanlı Padişahı Yavuz Selim döneminde (1514 tarihli Çıldêran² Savaşı) "vassallık", yasal bir kılıfa bürünmüştü. Amasya Antlaşması'yla 28 Kürt emirliği, her ne kadar "özerk" bir statü kazanmış olsalar da özünde Osmanlı sarayının "sınır muhafızı" haline gelmişlerdi (Şeref Han, 1971: 480-481). Bu süzeren-vassal ilişkisi, XIX. yüzyıla kadar devam etmişti.

Fransız Devrimi, uluslaşma olgusu ve Osmanlı'daki merkezileşme siyaseti, Kürtlerin

² Sözcük, Türk tarihçileri tarafından Çaldıran olarak kullanılmaktadır. Lakin sözcüğün kökenine bakıldığında Kürtçe kırk kapı anlamına gelen "Çıldêran" olduğu müşahade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; (Ekrem Cemil Paşa, 1998: 138)

Mezopotamya'daki pozisyonunu ve istikbalini bir değişime zorlamıştı. Eskilerin deyimiyle Kürtler'de bir "adem-i itaat" dönemi başlamıştı. Babanzade Abdurrahman Paşa direnişi, Rindwan lideri Mirza Ağa'nın başkaldırısı, Mir Bedirhan direnişi, Soran Emiri Mir Muhammed direnişi³ ve Şeyh Ubeydullah Nehri direnişi Kürtlerin geliştirdiği "kıyam kültürünün" en önemli numuneleri olarak baş göstermişti (Mehmet Emin Zeki Bey, 1998: 78- 187-324-381). XIX. yüzyılda vaki olan bu direnişler, aynı zamanda Rus ve Kürt münasebetlerinin de saikleri olmuştu. Özellikle Çarlık Rusya, söz konusu direnişleri "nesneleştirerek" Kürtleri kendi patronajı altına almaya ve Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu zayıflatmaya çalışmıştı. Bu çalışmada Rus-Kürt münasebetleri, Gülistan Antlaşması (1813) ve Barış Pınarı Harekâtı (2019) arasındaki dönem esas alınarak genel hatlarıyla tahlil edilecektir.

I. Çarlık Rusya'sı Döneminde Rus-Kürt Münasebetleri

XIX. yüzyılda Küçük Asya ve Mezopotamya'da yaşanan "keşmekeş", Çarlık Rusya'sı için bir yayılma aracı haline gelmişti. Tıpkı bir tavuğun bahçedeki domatesleri didikleyerek yemesi gibi Çarlık rejimi, "hasta adam (больной человек: bol'noy chelovek)" olarak telakki ettiği Osmanlı Devleti'ni didikleyerek mideye indirmenin peşindeydi. Bu çerçevede Kürtleri kendi periferisine çekmek, yayılma stratejisini kolaylaştırabilirdi. Nitekim 1801 yılında Gürcistan'ın işgaliyle Güney Kafkasya'da etkisini gösteren Rus Çarlığı, 1804-1813 yılları arasında İran ve 1806-1812 yılları arasında ise Osmanlı Devleti'yle mühim çarpışmalara girmişti. Bu muharebeler esnasında Rus yönetimi ve Kürtler arasında ilk ilişkiler vuku bulmuştu (Averyanov, 1900: 13). 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması hasebiyle Karabağ Hanlığı Kürtleri, Rus yönetimi altında yaşamaya başlamıştı.⁴ Bunu müteakip 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması mucibince Erivan Hanlığı Kürtleri de Rus cihetine geçmişlerdi. Bahsi geçen dönemde Çarlığın Güney Kafkasya Komutanı P. M. Tsitsianov'un Erivan Kürtleri arasında ciddi bir faaliyet yürüttüğü ve aşiret reisi Hüseyin Ağa ile fikir teatisi içinde olduğu bilinmektedir (Averyanov, 1900: 25).

³ 1830'da başlayan direniş, 1838'de Osmanlı ordusunun Revanduz'u kuşatması ve yağmalamasıyla sonuçsuz kalmıştı. Mir Muhammed ise tutuklanıp İstanbul'a götürülmüştü. Burada güya affedilen Mir Muhammed, yine Osmanlı Padişahı II. Mahmut'un teşebbüsüyle Trabzon'da öldürülmüştü. Bu direnişte özellikle Mir Muhammed'in askerlerinin dönemin Şeyhülislamı Molla Muhammed el-Hatti tarafından ilan edilen bir fetvanın etkisinde kaldıkları ve direnişi terk ettikleri iddia edilmektedir. Hatti'nin fetvası şu şekildeydi: "Kim ki İslam halifesinin ordusuyla savaşırsa mümin sayılmaz; karısından boşanmış sayılır." Bkz.; (Mehmet Emin Zeki Bey, 1998: 324)

⁴ Mehmet Sefi Sultan öncülüğünde 600 aileden mürekkep Kürt aşireti, 1807 yılında Karabağ Hanlığı'na yerleşmişti. Tabii ki Kürtlerin Kafkasya'daki varlığı XIX. yüzyıla sınırlandırılmaz. Medler dönemi hatta öncesine kadar uzandığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız.; (Aristova, 1966: 36)

Kürtlerin Rusya'ya hicreti veya temayülatı, 1828-1829 yıllarında hâsıl olan Osmanlı-Rus savaşında daha da ivme kazanmıştı. Osmanlı tarafında yaşanan dinsel baskı, yeni meralara ulaşma, hısımlara kavuşma vb. saikler, Kürtleri Rusya'ya teşvik etmişti. Nitekim Rus General I. F. Paskeviç'in inisiyatifiyle 400 süvariden müteşekkil bir Müslüman Kürt alayı Rusya'nın tarafına geçmişti. Yine Ağrı Dağı eteklerindeki Ezidî Kürtler (Sochineniya A. S. Pushkina [A. S. Puşkin'in Eserleri], 1887: 438) ve Siirt'te meskûn Rindwan Ezidî Kürtleri Rusya'ya destek vermiş, "sadakât" içerikli mektuplar göndermişti.⁵ Özellikle Ezidî Kürtler, Osmanlı cenahında muntazam bir baskıya maruz kalmış ve "şeytanperest" olarak telin edilmekle karşı karşıya kalmışlardı. Bu bakımdan Hıristiyan Rus toplumunu kendilerine daha yakın hissetmişlerdi.

1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı ise Rusya ve Kürtler arasındaki rabıtaya yeni bir boyut kazandırmıştı. Artık Rusya Bilimler Akademisi Kürtlerin tarihi, kültürü, dili ve dini üzerine geniş kapsamlı incelemelere yönelmekteydi. Bu çerçevede araştırmacı P. İ. Lerch, tavsif edilmişti. Araştırmacı Lerch, savaş esnasında esir alınan ve Smolensk'te iskân ettirilen Kürtler üzerinde önemli gözlemler yapmış, bilhassa Zazaca ve Kurmanca bağlamında çok değerli linguistik sonuçlara ulaşmıştı (Lerch, 1857: 13; Celil, 2007: 26). Bu tahliller, aynı zamanda Rusya'da Kürdoloji çalışmaları için atılan ilk akademik adım olma niteliği taşımaktadır.⁶

Kırım Savaşı'nın Kürt-Rus merbutiyeti açısından en önemli yönlerinden biri bu savaşta Cafer Ağa liderliğindeki iki Kürt alayının Rusya cenahında savaşmış olmasıydı. Mezkûr savaştan sonra kuşkusuz Kürtlerin Rusya'ya temayülatı devam etmişti. Nitekim 1880'de meydana gelen Şeyh Ubeydullah direnişinde Rusya yanlısı ruh halinin geçerli olduğu fark edilmektedir. Hem Osmanlı Devleti hem de İran'a başkaldıran Şeyh Ubeydullah, direnişe başlarken Urmiye'deki ABD elçisi Kohran'a gönderdiği bir mektupta düşüncelerini *Bizler bölünmüş bir milletiz. Kendi iç sorunlarımızı kendimiz halletmek, kendi suçularımızı cezalandırmada bizzat egemen ve bağımsız olmak, bütün diğer milletlerin sahip olduğu haklara aynı şekilde sahip olmak istiyoruz* şeklinde özetlemişti (<http://www.bitlisname.com/2016/11/30/seyh-ubeydullahin-dr-kohrana-mektubu/>).

⁵ Kürt Mirza Ağa, Rus General Paskeviç'e gönderdiği bir mektupta, Beyazıt Paşalığı'nın Rusya tarafına geçmesinden dolayı çok memnuniyet duyduğunu ve Rus kuvvetlerinin ilerleyişine destek vereceğini yazmaktaydı. Bkz.; (Celil, 2007:18)

⁶ Aslında Çarlık Rusya'da P. İ. Lerch'ten önce Ermeni kökenli araştırmacı Haçatur Abovyan Kürt tarihi, kültürü ve geleneklerini "bireysel" anlamda incelemiş, *Kafkas* adlı gazetede tefrika halinde bazı makaleler kaleme almıştı. Bkz.; (Kurdoev, 1955:89-98)

Mektuptan da anlaşıldığı gibi Şeyh, Kürt halkının kendi kaderini tayin etmesini arzulamaktaydı. Bu iştiyakın gerçekleşmesi için öncelikle Rusya'nın yardımına ihtiyaç olduğunu da göz ardı etmemekteydi. Bu bağlamda İngiltere ve Rusya arasında yaptığı bir kıyaslamada *Tilkinin tarafında durmaktansa, aslanın yanında olmak daha iyidir* şeklinde bir söz kullanmıştı (Djalil, 1997:89).

II. Sovyet Sisteminin Kürtlere Etkisi

XX. Yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Rusya'da patlak veren toplumsal infial, devrimlere doğru evrilmiş ve mutlak monarşi 1917'de son bulmuştu (GARF, Fond: 601, Opis: 1, Delo: 2089, L. 1-1ob; Konak, 2017b: 51-60). Bir bakıma yüzyıllardır mülkiyete el koyan egemen sınıfa el koyulmuştu. Bilhassa Ekim Devrimi'yle birlikte vuku bulan sosyalist inşa, Kürtlerin mukadderatını da yakından etkilemişti. Ulusların kendi kaderini tayin hakkı, eğitim politikası, toprak devrimi, kültür devrimi vb. sosyalist adımlar, Kürt kimliğinin oluşumuna önemli bir ivme kazandırmış ve Kürtlerde bir *citoyen* yani yurttaş bilinci uyandırmıştı. Artık zor, zecir veya cebir yok; rıza ve özgür irade vardı. Ne var ki yurttaş, - Fikret Başkaya'nın tanımlamasıyla- sitedeki yaşama kendi isteği ve arzusuyla katılan birey demektir.

Kürtlerin bir kısmı (feodalite) devrim sürecine karşı çıkarken, bir diğer kısmı (proleter ve yoksul köylü) devrime önemli katkılarda bulunmuştu. Bu bağlamda Arab Şamilov, Ferik Polatbekov, Cengiz Yıldırım gibi Kürtlerin devrim sürecinde ve Rus İç Savaşı'nda sıra dışı bir rol oynadıkları bilinmektedir.⁷

Kürt toplumu, yeni inşa edilmiş SSCB bünyesinde ekseriyette Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nde ikamet etmekteydi. Bahsi geçen cumhuriyetler özelinde Lenin'in teorik öncülüğünde tatbik edilen katılımcı Sovyet sistemi, eğitimsizliğin izalesi (Çatoyev, 1965: 117) ve eşit yurttaşlık programı gibi sosyalist dönüşümler, Kürtler için önemli bir devrim yaratmıştı. Bilhassa 1920'li yıllarda inşa edilen Kızıl Kürdistan, bunu müteakip Erivan Radyosu, Riya Teze Gazetesi, Kürt tiyatrosu, Kürt teknik okullarının açılışı, Kürt alfabesi,⁸ Kürdoloji'nin tesisi, kolhozculuk ve kolektif mülkiyete geçiş Kürtlerin tarihinde bir "aydınlanma dönemi (просветление:

⁷ Arab Şamilov, Ferik Polatbekov ve Cengiz Yıldırım için ayrıntılı malûmata bakınız.; (Konak, 2017a: 4-7)

⁸ Şarkiyatçı İ. A. Orbeli rehberliğinde 1928 yılının sonuna doğru İshak Maragulov ve Arab Şamilov tarafından Latin grafikli bir Kürt alfabesi hazır hale getirilmişti. Bkz.; (Şamil, 2005: 94)

prosvetleniye)" olarak tebarüz etmişti.

1930'lu yıllarda ise Kürt aydınlanma süreci akamete uğramıştı. Hitler ve Batı sermayesi arasındaki ittifak (James, 2004: 1-15), Troçkist karşı-devrim hareketi, otokratik karakterli Stalin yönetimini içe kapanmaya zorlamış ve "Büyük Rus (Великоросс: velikoross)" milliyetçiliğine kerhen geri dönüş başlamıştı. 1920'li yılların "eşitçe ve özgürce yaşama" modeli, yerini "birlik içinde yaşama" modeline bırakmıştı. Kirilleştirme veya Rusifikasyon ile temellendirilmiş yeni "modus vivendi"⁹, sosyalist değerleri de tartışmaya açmıştı. Kirilleştirme programı, 1935 yılının Haziran ayından itibaren kuzeydeki küçük halklar arasında pratiğe geçmiş (Barsenkov & Vdovin, 2008: 256) ve sonra ülkenin birçok halkı arasına intikal etmişti. Nitekim 1937-1941 tarihleri arasında birçok lisan, yeniden Kiril grafiğine tahvil edilmişti. Yine 1938 yılında alınan kararlar gereğince azınlık okulları ve teknik okullar kapatılmış, özellikle azınlıkların ekseri olduğu cumhuriyetlerde Rus dili zorunlu hale getirilmişti (Kurtseitov, 2011:104-107).

Sözü edilen Rusifikasyon siyaseti, Rusya topraklarına sonradan iskân eden etnik kimlikler üzerinde bir baskı yaratmıştı. Bu suretle Almanlar, Letonyalılar, Lehler, Rumlar, Bulgarlar, Rumenler, Kürtler, Türkler, Çinliler, Koreliler vb. yabancı etnisiteler 1936-38 yılları arasında ağır bir tazyike maruz kalmış, bir kısmı muhtelif yerlere sürgün edilmiş ve kitlesel ölümler yaşanmıştı. Bu mahuf politikanın asıl mimarının Stalin değil de aslında İçişleri Halk Komiseri N. İ. Yejev olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede yaklaşık 700 bin kişinin ölümünden sorumlu tutulan Yejev'un Sovyet yönetiminin itibarını sarsmak için böyle bir tarz-ı siyaset tatbik ettiği ileri sürülmektedir.¹⁰

Rusifikasyon politikasının ceremesini geniş çaplı bir şekilde çeken Kürt halkı, sosyal ve kültürel anlamda ciddi bir tahribat yaşamıştı. Bilhassa Kızıl Kürdistan'ın kuruluşu, ilga ediliş süreci ve gizemli akıbeti, Kürtlerin tarihi açısından üzerinde durulması gereken bir

⁹ Modus vivendi, köken bakımından Latince'den neşet etmektedir. Söz konusu tamlamanın birinci anlamı "yaşam tarzı" iken, ikinci anlamı "geçici antlaşma" olarak bilinmektedir. Metinde tamlamanın birinci anlamı kullanılmaktadır.

¹⁰ Yoğun bir Napolyon Kompleksi yaşayan ve günümüzde bazı tarihçiler tarafından "kanlı cüce (кровавый карлик: krovavyy karlik)" olarak adlandırılan Yejev, yaklaşık 700 bin kişinin ölümünden sorumlu tutulmaktadır. Bu bağlamda Amerikalı tarihçi Grover Furr, Hruşçov'un 1956 yılındaki XX. kongrede çok sayıda tahrifat yaptığını ve Yejev'un komplolarına değinmektense Lavrentiy Beriya'yı kötülediğini yazmaktadır. Furr'a göre Beriya'nın 1938'de içişleri halk komiserliğine gelişiyle birlikte polis terörü oldukça azalmıştı. Bkz.; (Furr, 2011: 11-12)

mevzudur. Bilindiği üzere Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi'nin aldığı bir kararla 16 Temmuz 1923 tarihinde sınırları Dağlık Karabağ içinde bulunan Özerk Kızıl Kürdistan Bölgesi (Курдистанский Уезд: Kurdistanskiy Uyezd) inşa edilmişti (Bugay & Brojev & Brojev, 1993: 40). "Kurdîstana Sor" olarak da bilinen Kızıl Kürdistan, varlığını 7 yıl sürdürmüş ve 1930'da ortadan kaldırılmıştı. Bahsi geçen bölgenin kaderini aslında Türk- Azerbaycan ve Sovyet yönetimi arasındaki "gizli antlaşmalar" belirlemiştir. Mesela 1921'de Türk ve Sovyet yönetimi arasında yapılan bir antlaşmaya göre her türlü Kürt direnişi veya ulusal Kürt hareketi hiçbir şekilde desteklenmeyecekti (Kutschera, 2001: 115). Özellikle burjuva Türk yönetimi, 1919'dan itibaren Sovyet Rusya'nın "taktiksel bir müttefiki" olmayı başarmış ve Moskova'yı Kürt direnişlerinin "emperyalist devletler" tarafından desteklenen "bölücü, karşı-devrimci ve gerici isyanlar" olduğu konusunda ikna etmişti. Dolayısıyla Kızıl Kürdistan'ın varlığı ve statüsü, Türk ulus-devletinin "istikbali" açısından büyük bir tehditti.¹¹ Bununla eş zamanlı olarak Azerbaycan'da Mir Cafer Bagirov'un¹² inisiyatifıyla (Türk devletinin akıldaneliği altında) tahakkuk edilen "Azerbaycanlılaştırma" siyaseti sonucunda Kızıl Kürdistan ilga edilmiş ve Kürtlerin birçoğu asimile edilmişti (Aliyeva, 1993: 97). Bunu müteakip Kürt aydın sınıfı tazyik altına alınmış, sürgüne gönderilmiş ve Kürt kimliğine sağlanan haklar gasp edilmişti. Her şeye rağmen Sovyet Rusya'da Kürdoloji alanında nazar-ı itibare alınacak muhtelif çalışmalar yapılmış ve Kürt yazını açısından önem arz eden Riya Teze Gazetesi SSCB'nin son yıllarına kadar yayım hayatını sürdürmüştü.¹³

III. XX. ve XXI. Yüzyılda Rusya'nın Türkiye ve Suriye'deki Kürt Azınlığına Yaklaşımı

XX. yüzyılın ilk yarısında SSCB'nin Kürt politikası, yukarıda zikredildiği gibi genel

¹¹ Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Leninakan kentinde görev yapan bir Türk konsolos ve bir diplomatın 5 Eylül 1935 tarihli gizli bir raporunda şu ibareler geçmektedir: "Erivan'daki Riya Teze, yayımını sürdürüyor. Türkiye sınırına yakın bir yerdeki bu yayım bizim için bir tehdit ve düşmanlıktır (...) Karabağ ve Ermeni sınırında olan bu bölgede (Kızıl Kürdistan-İ.K.) Türkçe "Kızıl Kürdistan" ve iki ayrı gazete yayımlanıyor. Her ne kadar Sovyetler Birliği bize dostluk güvencesi vermeye çalışıyorsa da bu gazetelerin içeriği insanı isyan ettiriyor ve bu bize bir düşmanlıktır." Ayrıntılı bilgi için bakınız.; (Bedirhan, 2010:24)

¹²Köylü bir aileye mensup olan Mir Cafer Bagirov, 1895 yılında Azerbaycan'ın Kuba kentinde dünyaya gelmişti. 1917 yılında Bolşeviklere iştirak eden Bagirov, bilhassa L. P. Beriya ile çok yakın bir dostluk kurmuştu. 1921-33 yılları arasında Azerbaycan'da ÇEKA (Olağanüstü Hâl Komisyonu) başkanlığı ve içişleri halk komiserliği yapmıştı. 1933'ten 1953'e kadar Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevini ifa eden Mir Bagirov'un bu dönemdeki siyasî pozisyonu büyük bir tartışma uyandırmaktadır. Bagirov, 1956 yılında sosyalist mevzuatı ihlâl ettiği gerekçesiyle kurşuna dizilmişti. Detaylı bilgi için bakınız.; (İsmailov, 2003:31-50)

¹³ 1930'da Ermenistan'da yayım hayatına başlayan Riya Teze, Batılı emperyalist devletler tarafından kullanılma ihtimali olduğu (gazete Latin harfleriyle çıkıyordu) düşünülerek 1937'de kapatılmıştı. 1955 yılında Kiril harfleriyle yeniden yayımlanmaya başlayan Riya Teze, SSCB dağıldıktan sonra bir kez daha Latin harfleriyle neşredilmiş ve 2000'li yıllarda yayım hayatına son vermişti.

anlamda Türk ulus-devletinin "rehberliği" altında vücut bulmuştu. Kürt coğrafyasında gerçekleşen direnişler, Moskova yönetiminin "ideolojik ve dış politik süzgecinden" geçememişti. Bu minvalde 1920'lerde Irak Kürdistan'ında İngilizlere karşı mukavemet eden Şeyh Mahmut Berzenci'nin 1923'te Lenin'e hitaben gönderdiği üç mektubunun hiç dikkate alınmadığı unutulmamalıdır. Bu mektuplarda İngilizlerin Kürt halkına yönelik kolonyal bir siyaset güttüğü, Kürt kentlerini fütursuzca bombaladığı ve bölgeyi Arap dünyasına entegre etmeye çalıştığı dile getirilmekteydi. Sovyet yönetimi, bir taraftan İngilizlere karşı Afgan Kralı Emanullah Han'a destek verirken, diğer taraftan Kürt direniş liderlerini "feodal bey" olmakla itham edip ketum davranmaktaydı.

Buna mukabil, II. Dünya Savaşı SSCB'nin uluslararası arenadaki pozisyonu ve Kürt sorununa bakışı açısından bir dönüm noktası olmuştu. Zira ideolojik saflaşma, mezkûr savaşla birlikte açıktan açığa berraklaşmıştı. Bir taraftan ABD merkezli kolonyal blok, diğer taraftan bu bloğa karşı Doğu halklarının çıkarlarını muhafaza eden SSCB merkezli bir komünist blok tebarüz etmişti. Bahsettiğimiz Doğu halkları arasında Kürtler de Ortadoğu ve Mezopotamya'da Moskova yönetiminin "mürşitliğine" bir kez daha ihtiyaç duymaktaydı. Bu bağlamda SSCB'nin II. Dünya Savaşı'ndan sonra kendi toprakları dışındaki Kürt bağımsızlık veya özgürlük hareketlerine yönelik genel olarak müspet bir tutum takındığı düşünülmektedir. Sovyet yönetiminin ilk mühim politik adımlarından biri Mahabat Kürt Cumhuriyeti'ydı. Qazi Muhammed veya Kadı Muhammed'in riyasetinde 22 Ocak 1946'da Kızıl Ordu'nun muavenetiyle kurulan Mahabat Kürt Cumhuriyeti sadece 11 ay ayakta kalabilmişti.¹⁴ Söz konusu cumhuriyetin yıkılışını müteakip Qazi Muhammed, arkadaşlarıyla birlikte 31 Mart 1947 tarihinde idam edilmişti.

Yine bu yıllarda temayüz eden önemli Kürt simalarından biri Irak Kürtlerinden Barzan Aşiret Reisi Molla Mustafa Barzani'ydı. İngiliz destekli Irak ordusuna karşı 1943'te bir direniş başlatan Molla Mustafa Barzani, direnişin başarısız olması hasebiyle emrindeki peşmerge grubu ile önce İran'a geçmiş, ardından Şah rejiminin baskısından kurtulmak için 1947 yılında SSCB'ye sığınmıştı (Bois & Minorsky & Mac Kenzie, 1996: 120). Sovyet yönetiminin ilk yıllardaki tutumu, Barzani'yi hayal kırıklığına uğratmıştı. Bilhassa Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Mir Cafer Bagirov'un tavrı oldukça meşkûktü. Bagirov'un Sovyet hükümetine tavsiyesiyle birlikte Barzani ve

¹⁴ Filhakika Qazi Muhammed, özerk bir Kürdistan modelini savunmaktaydı. Urmiye Gölü'nün güneyinde ve batısında tesis edilen Mahabat Kürt Cumhuriyeti'nde okullar, hastaneler açılmış; Kürt dilinde kitaplar ve gazeteler yayımlanmış; tarım, endüstri ve ticarete önemli atılımlar vaki olmuştu. Bkz.; (Bois & Minorsky & Mac Kenzie, 1996: 114; Jwaideh, 2016:469-510)

arkadaşları, Hazar Denizi kıyısındaki bir "tutsak kampına" iskân edilmişlerdi (Jigalina, 2013: 111). Bu bağlamda birçok araştırmacıya göre Molla Mustafa ve ekibi, aslında "savaş tutsağı" muamelesi görmüştü. Bir sığınmacının temel hakları olan beslenme, barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerinden genelde mahrum bırakılmışlardı. Barzani, maruz kaldıkları muameleyi birçok kez Stalin'e gönderdiği mektuplarda izah etmesine rağmen somut bir karşılık almamıştı. Mektupların Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcısı Lavrentiy Beriya, Mir Cafer Bagirov ve Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Osman Yusupov üçgeninde hasıraltı edildiği ve Moskova'nın bu konuda yeterince bilgilendirilmediği düşünülmektedir. Molla Mustafa, üst Sovyet ricaliyle ancak 1953 yılından itibaren "vicahî" bir fikir teatisi yapabilmişti. Yukarıda zikredilen isimlerin bu dönemde politik arenada olmadığı dikkate alınırsa "kasıtlı bir tutumun" hâsıl olduğu şüphesi daha fazla doğruluk kazanmaktadır. Molla Mustafa Barzani ve arkadaşlarının Sovyet serüveni, 1958 yılına kadar sürmüştü. Bu tarihte Irak'ta Hâşimî monarşisine karşı bir darbe vuku bulmuş ve Barzani, ekibiyle birlikte ülkesine geri dönüp yeni yönetime dahil olmuştu (Jigalina, 2013: 127).

İran ve Irak'ın yanı sıra Kürtlerin büyük çoğunluğu hiç kuşkusuz Suriye ve Türkiye'de iskân etmekteydi. Şeyh Said direnişinin başarısız sonuçlanmasıyla birlikte 1927 yılında Lübnan'da kurulan Hoybun\Xoybûn Cemiyeti, 1946 yılına kadar Suriye ve Türkiye Kürtlerinin kimlik mücadelesini devam ettirmişti (Halhalli, 2017: 42-60). Bu süre zarfında SSCB, Hoybun'un örgütsel çalışmalarına ve ideolojik misyonuna yeterli bir ilgi göstermemişti. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Hoybun da Sovyet cenahında "emperyalistlerin uşağı ve gerici bir hareket" olarak ittihaz edilmişti (Bölme, 2015: 35-55). Nitekim 1930 yılında hâsıl olan Ağrı Direnişi'nde direnişçilerin SSCB'ye iltica etmesine Moskova yönetimi tarafından müsaade edilmemişti (Bölme, 2015:35-55).

II. Dünya Savaşı'nı müteakiben Suriye, 1946 yılında Fransa'nın hegemonyasından mutlak bir şekilde çıkmış, İsrail bağımsızlığını ilan etmiş ve Arap ülkeleri için bir "devr-i ifsat (kargaşa dönemi)" başlamıştı. SSCB, ABD ve İsrail'in Ortadoğu'daki "müstemleke" siyasetine karşı Suriye ve diğer mukavvim Arap ülkeleri üzerinde bir nüfuz elde etmişti. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu polarizasyon veya bloklaşma döneminde Türkiye de Sovyet ekseninden Batı eksenine kaymış ve dolayısıyla İsrail'in "ilhak" politikasına göz yummuştu. Suriye ile müstakbel Kürt hareketinin yazgısı da kısmen Türkiye'nin bahsi geçen dış politikasına bağlıydı. Her ne kadar Suriye'deki erk tarafından Kürtler için bir "eşit yurttaşlık rejimi" tesis edilmemiş ve Kürt dili inkâr edilmiş olsa da, özellikle Hafız Esad

döneminde PKK (İsrail karşıtı olduğu ve Filistin mücadelesine destek verdiği için) gibi Türkiye merkezli örgütlere kucak açılmıştı (Ahmedov, 2018: 47-51). Nitekim Türkiye'de gerçekleşen 12 Eylül Darbesi'nden sonra PKK üyelerinin Suriye'ye ve Lübnan'a sığındığı, Bekaa Vadisi'nde askerî eğitim aldığı ve örgütsel faaliyetler yürüttüğü bilinmektedir (Ahmedov, 2018: 47-51). PKK ile Suriye yönetimi arasındaki bu münasebetlerin, Sovyet yönetiminin gözcülüğü altında gerçekleştiği muhakkaktır.

Suriye rejiminin PKK'ye desteği, 1998 yılından itibaren sekteye uğramıştı. Zira Türk yönetimi ile Suriye devleti arasında bir Adana Mutabakatı imzalanmıştı (Halhalli, 2017: 42-60). Bu mutabakat mucibince Hafız Esad iktidarı, PKK'yı "terör örgütü" olarak tanımlamakta ve örgüt üyelerinin Suriye'ye girişine yasak getirmekteydi. Günümüzde Putin yönetiminin söz konusu mutabakatı sık sık dile getirdiği ve tarafları uzlaştırmak için bir "çözüm reçetesi" olarak sunduğu unutulmamalıdır.

SSCB'nin "varisi" Rusya Federasyonu'nun PKK ile münasebetine bakıldığında 1990 yılından itibaren şekillenmeye başladığı müşahede edilmektedir. Rusya'da Kürt Kültür Merkezi ve Kürt Evi'nin (Mala Kurda) inşası, Kürt sorununu temel alan bazı konferansların düzenlenmesiyle birlikte ivme kazanan Rus-Kürt münasebetleri, 1995'te PKK için Yaroslavl'da kurulan Solneçnyy Kampı'yla¹⁵ beraber zirveye çıkmıştı. Bunu takiben Rus menşeli siyasi parti temsilcilerinin Suriye'de Öcalan'la bazı görüşmeler yaptığı da bilinmektedir.¹⁶

SSCB sonrası Rusya'nın PKK yanlısı tutumu ideolojik olmaktan ziyade pragmatistti. Bilhassa mezkûr yıllarda patlak veren Çeçen Savaşı ve Türkiye'nin bu savaşla olan "esrarlı bağı", Rusya'nın tutumuna yön veriyordu. Lakin PKK yanlısı bu tutum, 1997 yılında Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Mavi Akım Projesi ile birlikte akamete uğramış ve bir "durgunluk dönemi (оттепель: ottepel)" başlamıştı. Artık Rus hükümeti için öncelik, ticarî ortağı Türkiye'ydі.¹⁷ Nitekim 1998 yılında Rusya'ya gelen Abdullah Öcalan'ın siyasi

¹⁵ Solneçnyy Kampı (Солнечный лагерь: Solnechnyy lager') aynı zamanda "Gundê Kurda" yani Kürt Köyü olarak da adlandırılmaktaydı. Kampta PKK'nin iki üyesinin mezarı bulunmaktadır. Ahmet Yıldırım ve Remzi Akkuş isimli örgüt üyeleri PKK Lideri Abdullah Öcalan'ın Rusya'dan sınır dışı edilmesini protesto etmek için 17 Kasım 1998'de Duma'nın tam karşısında kendi bedenlerini ateşe vermişti. Bkz.; <https://dletopic.ru/blog/43112416645/Kurdska-derevnya-v-Yaroslavskoy-oblasti>

¹⁶ Abdullah Öcalan, 1990'lı yılların ortasında Rusya Federasyonu Komünist Partisi, Rusya Liberal Demokrat Partisi, Rusya Tarım Partisi, Yabloko (Rusya Birleşik Demokratik Parti) Partisi temsilcileri ve bazı Duma milletvekilleri ile Suriye'de önemli görüşmeler yapmıştı. Özellikle Rusya Liberal Demokrat Partisi Lideri V. V. Jirinovskiy, Öcalan'a yakından ilgi göstermiş ve hatta 1998 yılında Rusya'ya giden Öcalan'ın Odintsovo'da ikamet etmesine ciddi bir çaba harcamıştı. Bkz.; (Ahmedov, 2018:47-51)

¹⁷ Bu dönemde FSB (Rusya Federal Güvenlik Servisi) başkanlığı görevini ifa eden V. V. Putin, "Öcalan adında bir kişinin Rusya'da olmadığını" belirtip Türk yetkililere güvence vermeye çalışırken, Rusya İçişleri Bakanlığı

sığınma talebinin karşılıksız kalması söz konusu "ticarî ortaklığın" bir sonucuydu (Mosaki, 2011: 186- 187).

XXI. yüzyıla girerken ABD'nin pişdarlığındaki Batılı güçler, Ortadoğu'yu enerji politikaları çerçevesinde yeniden dizayn etmeye başladılar. Bir taraftan Batı'nın çıkarlarıyla uyuşmayan diktatörlükleri ortadan kaldırmak veya hizaya getirmek amaçlanırken, diğer taraftan "kaostan iktisadî olarak maksimum derecede nemalanmak" amaçlanmıştı. Ne var ki yayılmacı sermayedar sınıf için her zaman "*temiz su, balığı doyurmaz*" ilkesi geçerlidir. Nitekim 2003'te Irak'ta bölge halkları açısından bilançosu son derece ağır, tahripkâr bir savaş hâsıl olmuş ve Saddam Hüseyin rejimi son bulmuştu. Irak'taki Kürtler, bu savaşla birlikte bölgesel bir Kürdistan yönetimine nail olmuş ve hukukî açıdan bazı kazanımlar elde etmişti.

Aynı tarihte Suriye Kürtleri de örgütlenme temposunu hızlandırmış ve PYD (Kürtçe: Partiya Yekîtiya Demokrat) yani Demokratik Birlik Partisi kuruluşunu ilan etmişti (Sveşnikova, 2015: 87-100). Yine 2003'ten itibaren Türkiye'de de Kürt sorununa yönelik daha mutedil bir yaklaşım belirmiş ve 2009'da bir çözüm süreci yaşanmıştı. Her ne kadar Erdoğan Hükümeti, kendi iktidarını konsolide etmek için çözüm sürecini "araçsallaştırmışsa da" Kürt sorunu kamusal alanda tartışılmış, bazı "sembolik" ve küçük reformlar gerçekleştirilmişti.¹⁸

Çözüm sürecinin alabora olduğu dönem, Suriye İç Savaşı'nın da oldukça alevlendiği bir dönemdi. 2011 yılında başlayan savaşta Suriye Kürtleri, IŞİD vb. cihatçı örgütlere karşı savaş taktiğini başarıyla uygulamış, Suriye'nin doğu ve kuzey tarafını tekdüze oluşumlara karşı kararlılıkla savunmuştu (Sveşnikova, 2015: 87-100). Rusya, ABD, Fransa, İran, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi devletlerin doğrudan veya dolaylı olarak iştirak ettiği savaş, aynı zamanda bölgede bir "vekâlet savaşına" dönmüştü.

Rusya ve ABD'nin nihaî amacı Suriye topraklarındaki enerji kaynakları üzerinde "sorunsuz bir tahakküm" kurmaktır.¹⁹ Lakin cihatçı yapıların Suriye'deki varlığı, iki "süper" gücün

---

Basın ve Enformasyon Dairesi Başkanı V. O. Rahmanin şu açıklamada bulunmuştu: "Türkiye ile kurduğumuz ilişkiler bizim için önceliktir. Ne PKK ne Öcalan bu ilişkilere zarar veremez." Bkz.; (Mosaki, 2011: 186)

¹⁸ Kürt illerinde Kürtçe tabelalar kullanılmış, Kürtçe yayın yapan TRT 6 (Kurdî) açılmış ve Kürt sorunu konusunda İmralı ve Kandil ile diyalog yoluna (geleneksel ulus-devlet teamüllerine aykırı bir tutumdu) başvurulmuştu vs.

¹⁹ Bir süre önce Birleşmiş Milletler ve Batılı güçler, ekseriyette "federatif bir yönetim" şekli tasavvur ederken, Rusya "kültürel özerklik" modelini dillendirmekteydi. Görüldüğü kadarıyla Suriye'deki fiilî Kürt yönetimi, önce federasyonda ısrarlı olacaktır. Eğer kabul görmezse üniter bir devletin sınırları içinde özerklik, parlamentoda temsil hakkı ve kaynakların eşit paylaşımı gibi taleplerde bulunacaktır.

tekerine bir bakıma çomak sokmaktaydı. PYD veya YPG, bu yapılara karşı mücadelede, Rusya ve ABD'nin bölgedeki en güvenilir ve sebatkâr müttefiki haline gelmişti. Ancak Rusya, ABD ve Suriye Kürtleri arasındaki taktiksel dayanışma, 2018 yılında hâsıl olan Afrin (Efrin) Harekâtı ve 2019 yılı Ekim ayında vuku bulan Barış Pınarı Harekâtı'yla birlikte ciddi bir hasara uğradı. Suriye Kürtleri, bu harekâtlarda ABD ve Rusya'nın "zımnî icazeti" olduğunu düşünmekte ve hayal kırıklığına uğradıklarını her platformda dile getirmektedir.

Gelinen noktada PYD veya YPG, ülkenin restorasyon sürecinde etkili bir dinamik olarak söz sahibi olmaya çalışmakta ve anayasa yapım komitesinde bir temsiliyet talep etmektedir. Suriye Kürtleri, özellikle "federatif" bir devlet sistemini Suriye'nin selamet-i umumiyesi için en makul model olarak addetmektedir. Rusya'nın yeni Suriye'de Kürtler için "özerklik veya kültürel özerlik" tesis edilmesi konusunda nasıl bir tavır alacağı ise henüz muğlaktır. Suriye merkezî yönetiminin de yeni anayasayı Kürt temsilcilerle birlikte yapması ve Kürt kimliğinin gelişimi için çaba harcaması sorunsalı şu an için geri plânda kalmaktadır.

Sonuç

Ortadoğu'da ve Mezopotamya'da yüzyıllardır yayılmacı bir siyaset güden Rusya'nın, "menzil-i maksuda" ulaşmak için zaman zaman bazı etnik kimlikleri veya devletleri müttefik olarak edindiği malumdur. Kürtler, müttefik kategorisinde yer alan etnik kimliklerden biri olarak 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması'ndan günümüze kadar Rusya'nın ilgi odağı olmuşlardır. 2018 yılındaki Afrin Harekâtı'na kadar genel anlamda Kürt yanlısı bir tutumun - SSCB'nin ilk 30 yıllık ikircikli Kürt siyaseti bir kenara bırakılırsa- sergilendiği kaçınılmazdır.

Rus-Kürt münasebetlerinin çıkmaza girdiği dönemlerde, genellikle Türkiye başrol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, üniter bir ulus-devlet olarak içte ve dışta "egemenliğini" tehlikeye sokacak her türlü Kürt hareketine karşı uluslararası güçleri yanına alabilmiştir. Şeyh Said direnişi, Ağrı direnişi ve Kızıl Kürdistan gibi amellerde SSCB'yi kendi siyasî çizgisine çeken Türk yönetimi, Soğuk Savaş döneminde de Kürtlerin bağımsızlık teşebbüslerine karşı ABD ile bir "müşareket" inşa etmişti.

SSCB'nin yıkılışından sonra teşekkül eden Rusya Federasyonu, her ne kadar PKK ile bazı dostane ilişkiler tesis etmişse de Türkiye ile yapılan enerji antlaşmaları ve geliştirilen ticarî ortaklık, Rusya ve PKK arasındaki rabatayı zayıflatmıştır. Yine bu dönemde Suriye'deki Hafız Esad Yönetimi ile Türkiye arasında imzalanan Adana Mutabakatı çerçevesinde Kürt hareketinin manevra alanı oldukça daralmıştır.

Rusya ve Kürtler arasındaki yolun kesiştiği en kritik vakıa, 2011 yılında başlayan Suriye İç Savaşı'ydı. Savaşın ilk yıllarından itibaren cihatçı muhalif gruplara karşı PYD ile bir ittifak halinde olan Putin Yönetimi, 2018 yılının ilk aylarında vuku bulan Afrin Harekâtı ve 2019 yılının Ekim ayında gerçekleşen Barış Pınarı Harekâtı gibi Türkiye merkezli askerî adımlarda Suriye Kürtlerini ve Kürt diasporasını hayal kırıklığına uğratacak bir tutumda bulunmuştu. SSCB döneminde Türk ve Moskova yönetimleri arasında yapılan "dayanışma", bir kez daha tekerrür etmiş gibiydi. Bir bakıma patolojik bir "atavizm" yinelenmişti. Günümüzde Kürt halkı açısından artık Rusya, "Rubicon Nehri'ni" geçmiş ve Kürtlerin güvenini kaybetmiş bir güç durumundadır. Öyle görünüyor ki kaybolan güveni tazeleyecek tek adım, gelecekte Kürtlerin "özerklik" taleplerine Rus yönetiminin olumlu ve yapıcı bir yaklaşım sergilemesidir.

KAYNAKLAR

- Ahmedov, T. A. (2018). "Bor'ba Lidera Rabochey Partii Kurdistana A. Odzhalana za Svobodu i Politicheskuyu Deyatel'nost' v Kontse 90-kh gg. XX v." (PKK Lideri Abdullah Öcalan'ın 1990'lı Yılların Sonunda Gösterdiği Özgürlük Mücadelesi ve Siyasî Faaliyetleri). *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No: 426, 47-51.
- Aliyeva, S. U. (1993). *Tak Eto Bylo: Natsional'nyye Repressii v SSSR 1919-1952 gg. (İşte Böyle Olmuştu: SSCB'de 1919-1952 Yılları Arasında Ulusal Baskılar)*. Tom: 1, Moskva: Izdatel'stvo "İnsan".
- Aristova, T. F. (1966). *Kurdy Zakavkaz'ya (Güney Kafkasya Kürtleri)*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".
- Averyanov, P. İ. (1900). *Kurdy v Voynakh Rossii s Persiyey i Turtsiyey (Rusya'nın İran ve Türkiye ile Savaşlarında Kürtler)*. Tiflis: Tipografiya Shtaba Kavkazskogo Voyennogo Okruğa.
- Barsenkov, A. S. & Vdovin, A. İ. (2008). *Istoriya Rossii 1917–2007 (Rusya Tarihi 1917-2007)*. Moskva: Izdatel'stvo "Aspekt Press".
- Bedirhan, E. Z. (2010). *Kızıl Kürdistan*, Hejare Şamil (çev). İstanbul: Peri Yayınları.
- Bois, Th. & Minorsky, V. & Mac Kenzie, D. N. (1996). *Kürtler ve Kürdistan*, Kâmuran Fıratlı (çev). İstanbul: Doz Basım-Yayın.
- Bölme, S. M. (2015). "Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre". *International Journal of Kurdish Studies*, 1 (2), 35-55.
- Bugay, N. F. & Broyev, T. M. & Broyev, P. M. (1993). *Sovetskiye Kurdy: Vremya Peremen (Sovyet Kürtleri: Değişimler Dönemi)*. Moskva: Izdatel'stvo "Kap".

- Celil, C. (2007). *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, Hasan Kaya (çev). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Cemil Paşa, E. (1998). *Kürdistan Kısa Tarihi*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Çatoyev, H. M. (1965). *Kurdy Sovetskoy Armenii: Istoricheskiy Ocherk (1920-1940) (Sovyet Ermenistanı Kürtleri: Tarihsel Bir İnceleme [1920-1940])*. Yerevan: Akademiya Nauk SSSR.
- Djalil, D. (1997). *Iz Istorii Obshchestvenno-Politicheskoy Zhizni Kurdiv v Kontse XIX - Nachale XX vv. (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Kürtlerin Sosyolojik ve Siyasî Tarihinden İzlenimler)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo "Nauka".
- Furr, G. (2011). *Hruşçov'un Yalanları: SBKP (B) XX. Kongresinde Yapılan Suçlamalar Hakkında*, Tansu Akgün (çev). İstanbul: Yordam Kitap.
- GARF, (Gosudarstvennyy Arkhiv Rossiyskoy Federatsii: Rusya Federasyonu Devlet Arşivi), Fond: 601, Opis: 1, Delo: 2089, L. 1-1ob.
- "Görüntü Ortaya Çıktı: MİT TIR'larının Üstü İlaç, Altı Silah ve Mühimmatmış", <http://www.diken.com.tr/goruntu-ortaya-cikti-mit-tirlarinin-ustu-ilac-alti-silah-ve-muhimmatmis/>. Erişim Tarihi: 10-07-2019.
- Halhalli, B. (2017). "Suriye'deki Kürt Siyasî Partiler Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *International Journal of Kurdish Studies*, 3 (1), 42-60.
- İsmailov, E. (2003). *Vlast' i Narod: Poslevoyenny Stalinizm v Azerbaydzhane (İktidar ve Halk: Azerbaycan'da Savaş Sonrası Stalinizm 1945-1953)*. Bakı: Izdatel'stvo "Adilogh".
- James, H. (2004). *The Nazi Dictatorship and the Deutsche Bank (Nazi Diktatörlüğü ve Deutsche Bank)*. England: Cambridge University Press.
- Jwaideh, W. (2016). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İsmail Çekem & Alper Duman (çev). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Konak, İ. (2017a). "1917 Devrimi'nde Kürtler". *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 30, İstanbul, 4-7.
- Konak, İ. (2017b). *Rus Devrimi ve Mustafa Kemal: Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Kurdoyev, K. (1955). "Khachatur Abovyan Kak Kurdoved - Etnograf (Bir Kürdolog ve Etnograf Olarak Haçatur Abovyan)". *Izvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSSR*, No: 10, 89-98.
- "Kurdsкая Derevnya v Yaroslavskoy Oblasti (Yaroslavl Bölgesi'ndeki Kürt Köyü)", <https://dletopic.ru/blog/43112416645/Kurdsкая-derevnya-v-YAroslavskoy-oblasti>. Erişim Tarihi: 02-07-2019.

- Kurtseitov, R. D. (2011). "Razvitiye Obrazovaniya na Yazykakh Korenykh Narodov i Natsional'nykh Men'shinstv na Postsovetском Prostranstve: Proshloye i Nastoyashchiye" (Post-Sovyet Dönemde Ulusal Azınlıkların ve Yerli Halkların Dillerinde Eğitimdeki İlerleme: Geçmiş ve Şimdi). *Kul'tura Narodov Prichernomor'ya*, Tom: 1, No: 99, 104-107.
- Kutschera, C. (2001). *Kürt Ulusal Hareketi*, Fikret Başkaya (çev). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Jigalina, O. İ. (2013). *Mulla Mustafa Barzani: Istoricheskiy Portret*. Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN.
- Lerch, P. İ. (1857). *Issledovaniya ob Iranskikh Kurдах i Ikh Predkakh, Severnykh Khaldeyakh (İran Kürtleri ve Ataları Kuzey Keldaniler Hakkında Araştırmalar)*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Mosaki, N. Z. (2011). *Kurdistan i Kurdskiy Vopros v Politike Zapada i Rossii (Batı ve Rusya'nın Uyguladığı Politikada Kürdistan ve Kürt Sorunu)*. Moskva: Nauchnoye Izdaniye.
- Sochineniya A. S. Pushkina (A. S. Puşkin'in Eserleri)*. (1887). Tom: 4, Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina.
- Sveşnikova, Y. (2015). " O Znachenii Kurdsogo Faktora v Usloviyakh Menyayushchegosya Bol'shogo Blizhnego Vostoka (Değişen Büyük Ortadoğu Şartlarında Kürt Faktörünün Anlamı Üzerine)". *Indeks Besopasnosti*, Tom: 21, No: 2 (113), 87-100.
- Şamil, H. (2005). *Diaspora Kürtleri*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Şeref Han. (1971). *Şerefname: Kürt Tarihi*, Mehmet Emin Bozarslan (çev). İstanbul: Ant Yayınları.
- "Şeyh Ubeydullah'ın Dr. Kohran'a Mektubu", <http://www.bitlisname.com/2016/11/30/seyh-ubeydullahin-dr-kohrana-mektubu/>. Erişim Tarihi: 18-06-2019.
- Zeki Bey, M. E. (1998). *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahir-i Kurd û Kurdistan)*, M. Baban & M. Yağmur & S. Kutlay (çev). İsveç: Apec & Öz-Ge Yayınları.